

Necati Cumalı'nın *Dila Hanım* Kitabında Dil ve Üslup

Mustafa BALCI¹

Öz

Balkan coğrafyası, Osmanlı asırları boyunca Türkçe için büyük ve renkli bir iklim olmuştur. Türkçe, Bölgedeki Osmanlı teb'ası bütün halklar tarafından devlet dili, farklı etnik yapıdaki birçok halkın ortak yaşadığı bir ortam olduğundan toplumsal iletişim dili, sanat, edebiyat ve son dönemde de basın dili olarak kullanılmıştır. Balkan Harbinden sonra sayısal olarak zayıflayan Türk nüfusla birlikte gerileyen Türkçe, Mübadele ile birlikte özellikle bugünkü Yunanistan coğrafyasında Batı Trakya hariç tamamen kaybolmuştur. Osmanlı asırları boyunca gazel, kaside, mesnevi, şehrengiz gibi farklı birçok edebî metin örnekleri Bosna Hersek'e kadarki coğrafyada devrin gözde dili olarak Türkçe ile üretilmiştir. Balkan topraklarındaki günlük hayatı konu alan kurgusal metinler, roman ve hikâye türünde o coğrafyadaki zengin ve tarihî birikimin yansıması olarak hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Nadir örnekler arasında Necati Cumalı'nın bir romanı ve on bir hikâyesinin konusu, Balkanlarda -Yunanistan- yaşayan son Türklerin hayatını konu almaktadır. Bu çalışma, Balkan coğrafyasında asırlar boyu farklı topluluklar için ortak anlaşıma dili olmuş; türkölere, şiirlere ilham olmuş, o bölgede Türkçeyi son konuşan insanlara dair hikâyelerin dili ve anlatımı üzerine bir değerlendirmeyi içermektedir.

Anahtar kelimeler: *Balkan coğrafyası, Türkçe, hikâye, Necati Cumalı, söz varlığı.*

¹ Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edb. Bölümü; mustafabal@yahoo.com

Language and Style in *Dila Hanım* by Necati Cumalı

Abstract

For long centuries the Balkans under the Ottoman rule was a vibrant environment for the flourishing of Turkish language. Both Turks living in the peninsula and other subject peoples of the Empire used Turkish as the language of daily communication, art, literature and finally as media language in the Late Ottoman period. Suffering a serious decline with the shrinking Turkish population following the Balkan Wars, Turkish language disappeared altogether in present-day Greece, with the exception of Western Thrace, as a result of the Greco-Turkish Population Exchange of 1923. Under the long Ottoman rule various examples of poetic genres such as gazel, kasîde, mesnevî and şehrengiz were composed in Turkish, which was the most valued language in these vast lands extending up to present-day Bosnia-Herzegovina. Yet, fictional texts about daily life in the Balkans, such as novels and stories, unfortunately failed to attract due attention as the products of such a rich historical heritage of the lands in question. In one of his novels and eleven of his stories, i.e. rare examples of such type, Necati Cumalı was inspired by the lives of the last remaining Turks in the Balkans (particularly Greece). Thus, the present study contains an analysis of the language and narrative of the stories about the last Rumelian speakers of Turkish language, which, as a living language, gave birth to folk songs and poems for centuries in the Balkans.

Keywords: *Balkan Geography, Turkish language, story, Necati Cumalı, vocabulary.*

1. Giriş

Kurmaca karakterli edebiyat eserleri, yazarın indî duygu, görüş, gözlem, tahlil, algı, tahayyül ve yaklaşımlarına dayandığı için ilmî araştırmalarda veri olarak kullanılamayacakları gibi bir genel kabul söz konusudur. Nihayetinde yazarın kendi gözlem, düşünce ve değerlendirmelerine dayandığından özellikle tarih gibi veriye dayalı ilim alanları için zikredilen genel kabule itibar edilebilir. Tarih gibi alanlar olmasa da edebî metinlerin inceleme nesnesi olarak kabul edilebileceği ilmî alanlar mevcuttur.

Edebiyatın bilim olarak kabul edildiği her durum için edebî eserler araştırma nesnesidir. Edebiyat araştırmaları haricinde edebî metinler, dil ile ifade edildikleri için dil ile alakalı çeşitli araştırmaların temel verisini teşkil eder. Yazıldığı devrin genel dil durumunu aksettirdiklerinden, dil araştırmaları için edebî metinler vazgeçilmez kaynaklardır. Yazarın veya şairin eserini kaleme alırken tercih ettiği dil, devrinin dil durumu için veridir. Dil tarihi dışında bahis mevzusu alanın alt dalları olarak sözlük bilimi, söz varlığı incelemeleri, ad bilimi, yazar tarafından kullanılmış farklı cümle şekilleri ve söz öbekleri açısından söz dizimi, ağızlara dayalı bir metin olduğunda ağız araştırmaları, her türlü üslup incelemeleri açısından üslup bilimi gibi pek çok alan için edebiyat metinleri veri sunarlar. Anlatıların konu alındığı devir ile eserin kaleme alındığı devir zaman olarak yakınsa tarih, halk bilimi, toplum bilimi, antropoloji, siyaset bilimi gibi alanlar için edebî eserler ikinci dereceden başvuru kaynağı olarak kabul edilebilir.

Edebiyat metinleri, dil ile inşa olunsu da dilin taşıdığı mana ve çağrışımlar üzerinden anlatılan hayatı, toplumsal ilişkileri, cemiyet hayatındaki yaygın kanaat, inanış, âdet, gelenek ve alışkanlıkları, ferdi ve içtimai düzeyde ele alır. “Edebî eserler bize insanların duygularını, düşüncelerini, hayallerini, özlemlerini, tabiatı, eşyayı kısaca toplumu anlatırlar.”² Fakat edebî eser, yaşanan gerçeği olduğu gibi yansıtmaz. Ancak gerçeğin veya hayatın belirli bir anlama göre dil aracılığıyla yeniden yorumlanmasıyla oluşur. Edebî metni yazar, hayatı zihninde kurgulayarak, tasarlayarak sunar. Bu tasarlama sırasında anlattığı konuya, hadiseye koşturarak kendi ifade tarzı çerçevesinde dili yeniden kurar. Edebî metinler dil vasıtasıyla şekillenir, dil vasıtasıyla gerçeğe çok yakın, çok benzer bir dünyayı canlandırır.

² Mustafa Özkan, “Edebiyatta Dil Kullanımı”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 52, S. 52, s. 65-76, İstanbul, 2015.

Edebiyat dil ile ortaya konan bir sanat olduğu için, yaşattığı her türlü düşünce ve estetik duygu dile dayalıdır. Dolaylı anlatım dizgesi olarak her yazarın elinde yeniden kurgulanır.³ Yazar dil ile kurduğu dünyada veya yaşanmışlıklar üzerine yeniden inşa ettiği hayat parçalarında millî dile dayanır. Bu süreçte hem mevcut verili dilin imkânlarından faydalanır hem de o dilden kendine has özgün kullanımlarla yeni bir dil üretir. Her iki durumda da dil yazar tarafından işlenir, zenginleştirilir. Yeni bir dünya kurduğunda yeni kelime ve kavramlar veya yeni anlamlar, çağrışımlarla dili zenginleştirir. Yaşanmışlıklardan yola çıkarak kurduğu metinlerde ise duruma göre dilin terk ettiği söz varlığını günümüze taşır, yitip gitmekte olan söz varlığını diriltmiş veya en azından dondurmuş, kendi metniyle sabitleştirmiş olur. Yaptığı asıl işin yanında dil için, dilin her yönden gelişmesi ve zenginleşmesi için bir yazarın metinleri her zaman tabiatı sulayan yağmurlar, akarsular gibidir.

2. Necati Cumalı ve Balkanlar

Balkan coğrafyası, Türkler ve Türkçe açısından hem tarihî olarak hem de günümüz Türkiye Türkçesi ağızları bakımından önemlidir. Osmanlı öncesi Balkan bölgesinde mevcut olduğu bilinen çeşitli Kıpçak boylarının yerel kavimlerle karışmış olduğu dikkate alındığında⁴ Türkçenin Balkan bölgesindeki tarihî tabakalaşmalarının durumu mahallî dillerdeki arkaik kalıntıların araştırılması sonrasında ortaya çıkacaktır. Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olmasından sonra yaşanan Türk göçleri farklı coğrafyalarda Türkçenin yayılma alanlarını genişletmiştir. Ayrıca Osmanlı asırları boyunca Türkçenin bölgenin idarî, ticari ve siyasi olarak toplumsal iletişim dili olmasının bölge dillerine ciddi bir kelime akışına yol açtığı görülüyor. Bununla birlikte, bölge dillerinin etkisiyle birtakım kelime alış verişleri yanında ses bilgisi ve söz dizimi özellikleri bakımından bölge dillerinin etkisinin Türkiye Türkçesinin gelişmesinde ve dönüşmesinde muayyen bir tesir bıraktığı da kabul edilir.⁵

Balkan coğrafyasında etkileri günümüzde bariz bir şekilde hissedilen Türkçenin Osmanlı Devleti döneminden miras kaldığı malumdur. Osmanlı fetihleri akabinde bölgede oluşan Türk iskânı zamanla Türkçenin bölgeye has ağızlarının oluşmasını sağlamıştır. Bu ağızların oluşumunda İslamiyet'in kabulüyle Türkleşen Balkan halklarının anadillerinden taşı-

³ Süheyla Bayrav, *Dilbilimsel Edebiyat Eleştirisi*, Multilingual Yay., İstanbul, 1999, s. 19.

⁴ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev: Osman Karatay, Karam Yay., Çorum, 2002, s. 290-309.

⁵ Günay Karaağaç, *Dil, Tarih ve İnsan*, Kesit Yay., İstanbul, 2009, s. 153-234.

dıkları unsur ve yapılarla Türkçede oluşan ağız özellikleri, Anadolu'dan taşınan dil özelliklerine ilave olunarak Balkan ağızlarında özgün yapı ve ses durumlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bölge dilleri açısından da komşuluk ilişkilerine ilaveten yönetici unsurun dili olarak mahallî dillerde kültürel, siyasi ve dinî birtakım Türkçe kaynaklı sözlerin ve yapıların oluşmasını sağlamıştır.

Necati Cumalı, 1921 yılında Florina'da doğmuş, mübadele ile Türkiye'ye göç etmiş ve İzmir'in Urla ilçesine yerleşmiştir. Hikâyelerinin konusunu daha çok büyüdüğü ve uzun yıllarını geçirdiği İzmir ve yöresinde yaşayıp gözlemlediği hadiselerle dayandırmış olsa da *Viran Dağlar*⁶ romanı ve *Dila Hanım*⁷ adlı kitabındaki hikâyelerinin konusunu doğduğu yer olan Florina, bu şehrin bağlı olduğu Cuma kazası ve mücavir alanlarında yaşanmış hadiseler üzerine kurgulamıştır. *Dila Hanım* adlı eserinin ilk sayfalarında; eserini, hikâyelerini anne ve babasından dinlediği anlatılar üzerine kurduğunu zikrederek onlara teşekkür etmektedir.

Dilâ Hanım (1978) kitabında toplam on bir hikâye bulunmaktadır. Kitabın ilk hikâyesi, *Dilâ Hanım* (s. 9-54) adını taşımaktadır. Eşi bir çatışmada öldürülen Dilâ Hanım'ın eşinin katilini öldürüp intikam almak istemesi üzerine kurulmuş bir hikâyedir. *Dilâ Hanım* adlı hikâyenin konusu, 20. asrın başlarında Balkan coğrafyasından, bugün ise Yunanistan, Makedonya, Arnavutluk ve kısmen Kosova gibi dört ayrı ülkeye paylaştırılmış bir bölgenin toplumsal hayatından sunulan kesitlerdir.

İkinci hikâye, *Zole Kaptan'ın Ölümü* (s. 55-84) adını taşımaktadır. Zole Makedonya'da Bulgar asıllı bir eşkıyadır. Yaşadığı bölgeyi Bulgaristan'a bağlamak için toprak sahibi Türk ve Rum köylülere karşı 8-10 kişilik çetesiyle büyük katliamlar, tecavüzler, soygunlar yürütmüş, eli kanlı acımasız bir katildir. 1908 Meşrutiyeti'nde çıkan aftan sonra silahlarıyla birlikte sokağa inmiş ve elini kolunu sallaya sallaya istediği gibi gezip dolaşmaktadır. Hikâye, babasını döverek öldürttüğü bir Türk delikanlı tarafından intikam almak amacıyla öldürülüşünü konu alır.

Kurt Kanı (s. 85-117), Zole Kaptanı öldüren Türk köylüsü delikanlının, babasının intikamını aldığı bu eylemden sonra Saadettin Kaptan-eşkıya- oluşunu, bölgede cinayet işlemeye devam eden Bulgarlara karşı Türk ve Rumlar için bir koruyucu olarak ortaya çıkıp meşhur bir eşkıya

⁶ Necati Cumalı, *Viran Dağlar Makedonya 1900*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1995.

⁷ Necati Cumalı, *Dilâ Hanım Makedonya 1900*, E Yay., İstanbul, 1978.

-kaptan- oluşunu, sırası gelince kendi toplumuna da zarar verebileceğini ve nihayetinde su testisinin su yolunda kırılışını anlatır.

Dördüncü hikâye, *Arif Kaptan ile Oğlu* (s. 119-144) adını taşımaktadır. Balkan Harbi sonrasında Yunan askerleri ile çatışmaya girip birkaçını öldüren Arif Kaptan ve oğlunun dağlarda kaçak yaşayıp yakalandıktan sonra idama mahkûm edilişleri, idam edilecekleri mahalle giderken askerlerin elinden kurtulup Türkiye'ye gelişleri anlatılmaktadır.

Bundan sonraki *Evimiz* (s. 145-156), *Babam* (s. 157-171) ve *Dayım* (s. 173-180) adlı hikâyelerle *Bazen Bir Savcı* (s. 221-250) adlı hikâye Necati Cumalı'nın ailesinin Florina'daki yaşadıklarından farklı kesitler sunar. Bu yönüyle günlük hayata dair birtakım yaşanmışlıkları, aile ilişkilerini, Balkan coğrafyasındaki Müslümanların dinleriyle ilişkilerini, dinî ve ailevi bağlılıklarını, evlerini, işlerini, yeme-içme alışkanlıklarını Balkan coğrafyasında yaşayan bir Müslümanın günlük hayatını evini merkeze alarak anlatmaktadır.

Son olarak *Mavi Tencere* (s. 183-191), *Uçak* (s. 193-199) ve *Korku* (s. 201-220) adlı hikâyelerde de yakın planda konu-komşu ilişkileri ve genel olarak da Müslümanlarla gayrimüslim ahalinin münasebetleri ayrıntılı bir şekilde yansıtılmaktadır. Ayrıca anne babaların çocuklarının geleceğine dair düşünceleri, toplumun bu düşüncelere bakışı, tepkileri, gençlerin hayata hazırlanmaları, toplumun çocuklara, gençlere yaklaşımı, eğitim, eğitime karşı toplumsal bakışlarına dair birçok hususiyet hikâyeye kurgusu ile okura sunulmaktadır. Müslüman topluluğun iman-hayat ilişkileri, dindar ve modern bilginin uzağındaki insanlar olarak Batıdan gelen birtakım icatlara karşı gösterdikleri olumsuz tavırlar, yeni icatların zorladığı hayat tarzını değiştirmeye mesafeli, tarafsız bir anlatımla hikâyeye edilmektedir. Batıdan gelen icatlara veya yaşayış biçimlerine karşı derin inançsal tavırlar zaman zaman örtük bir şekilde eleştirilse de yazarın genelde tarafsız kaldığı gözlemlenmektedir. Yazarın temel kastı olmasa da Batıdan gelen her türlü yeniliğin reddi veya kabulündeki güçlüklerin bilinçsiz de olsa dinî temeller üzerine oturduğu anlaşılmaktadır. Balkan Müslümanlarının toprağa bağlılıkları ve dindarlıkları kapitalist olamamanın da bir tür izahı gibi tebarüz etmektedir. Eğitimsel bilgiye dayanmayan inançlarındaki safiyetin insan ve toplum hayatında nasıl derin bir yapıyı temellendirdiğine dönük muhtelif kesitler zevkle okunan birer kurgu şeklinde okura sunulmuştur.

3. *Dilâ Hanım*'da Anlatım Özellikleri ve Balkan Türklerinin Türkçeye Bıraktığı Yadigârlar

Edebî metinlerin dil incelemeleri için muazzam veriler sunabileceği daha önce zikredilmişti. Her metin, anlattığı konu, kişilerin özellikleri, yaşama şartları, işlenen konunun sunuluş tarzı ve tarihî durumuna göre farklı konularda inceleme nesnesi olarak ele alınabilir. Necati Cumalı'nın *Dilâ Hanım* kitabındaki hikâyeler terk edilmiş bir hayatın farklı yönlerini anlatır. Bu açıdan bakıldığında artık kullanılmayan eşyalar, yer adları, tarihin bir devrinde kalmış alışkanlıklar, yeme-içme alışkanlıkları, bunlara dair günlük hayatta kullanılan araç-gereçler, coğrafi mekânlar, yer adları, lakaplar, hayvanlara verilen adlar, çeşitli bitki adları, coğrafya adları, renk adları, devrin gözde mesleklerine ait adlar, ulaşım araçları, mesafe anlayışı ve algısı, ev türleri, evin bölümleri, ev eşyaları, yaşama araçlarıyla özdeşleşen deyimler, kalıp sözler vs. yitik zenginliklerimiz olarak hikâyelerin satır aralarında beklemektedir.

İlk hikâye olan *Dilâ Hanım*, bir Arnavut beyinin girdiği çatışmada ölmesi ve adamları tarafından çiftliğine taşınması ile başlar. Vakit 19. asrın sonları ile 20. asrın başlarında kış mevsimidir. Komşu arazi sahipleri ile bir anlaşmazlığa düşülmüş, çıkan çatışmada bey ölmüştür. Adamları, beylerine karşı yerine getirecekleri son vazife olan cenazenin evine, hanımına teslimini, devrin en etkili nakliye aracı at arabası ile icra edeceklerdir. Bugünkü Makedonya, Yunanistan ve Arnavutluk sınırlarında kalan bir coğrafyada yaşanan hadiseler, hayvancılık ve ziraata dayalı hayat tarzının beyler hâkimiyetinde sürdürüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Arabacısından çobanına, işçisinden yamağına kadar herkesin hayatının merkezinde bey yer almaktadır. Türk ve Arnavut beylerinin kendi gelecekleri içinde gelişen yaşayış tarzları ve buna bağlı olarak beyle irtibatlı kişilerin davranış biçimleri hikâye boyunca ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Bu çerçevede beylerin, sürekli yanında bulunanlar ve süreli olarak beye çalışanlar şeklinde iki tür çalışanı söz konusudur. Süreli çalışanlar, zamanla bir beyin yanından ayrılıp diğer birinin yanına girebilmektedir. Arazi sahiplerinin mera ve otlakları zaman zaman ellerinden çıkarmaları, “tapu senet sepet”in aranmadığı, alış satış işlemlerinin söze dayandığı ve göz kararı ölçülerle verilip alındığı devirlerde yaşanmıştır anlatılanlar: “*Otlakların kira anlaşması, at gezintilerinde, çoklukla da çiftlikte, konağın önünde, sofranın kurulduğu asmanın altında rakı masası başında konuşulurdu. Manastırlı Bey, cebinin kaşındığı sırada kolunu kaldırır, bazı tepeler, hendekler, dere yatakları, değirmenler gösterir; ‘İşte bu gördüğün yerler’ diye bağlardı sözü.*” (s. 13)

Başlangıç kısmı özet olarak verilen ve arazi satışını konu alan kısa bir bölümü aynen alıntılanan hikâye, dil açısından değerlendirildiğinde aşağıdaki birtakım neticeler elde edilmiş olacaktır.

İktibas edilen cümleler, her ne kadar büyüklerin anlattığı hadiselerle dayansa da elbette Necati Cumalı'ya aittir. Yazar, anne ve babasından dinlediği hatıraları düzenleyip bir hikâye kurgusu dâhilinde okura aktarırken özgün ifade şekilleri ile metni kendine has kılmaktadır. 20. asrın başlarında Makedonya'nın Goriçka bölgesinde yaşayan insanların arazi alış verişlerinin zamanını -Manastırlı beyin cebinin kaşındığı zaman-, sınır anlayışlarını -kolunu kaldırıp gösterdiği arazi şekilleri-, maddi değerini -400 altın- ve alım satım usulünü -senet sepet aranmadan- bize öğretmektedir. Okurun anlatımdan öğrendiği Necati Cumalı'nın naklidir; bilginin dile getirilişi ise yazarın kendi üslubunu ortaya koyar. Arazi satışında vakti tayin eden nakit para ihtiyacını "cebin kaşın"ması sözü, yazara ait özgün bir anlam aktarmasıdır. Daha sonra arazi sahibi Manastırlı beyin bu satışı unutup aynı toprakları bir de kiralaması Arnavut beyinin ölümüyle sonuçlanan çatışmayı kaçınılmaz kılacaktır. Arnavut beyinin na'sının çiftliğine taşınması esnasında yaşananlardan devrin nakil vasıtalarını, nakil şeklini ve ihtiyaç duyulan diğer araçları, bunlarla ilgili kavramları, özel fiilleri, yolculuk sürecindeki yol şartlarını, karşılaşılan zorlukları, çözüm şekillerini öğrenmek mümkündür. "Gocuk" ve "çizme" giymiş olan Arnavut beyinin na'sı, "iki beygir"in "koşulduğu" "ok başına" ve "tentesi"ne birer "gemici feneri"-nin asıldığı "üstü kapalı bir yaylı" ile nakledilmektedir. Yaylıya iki beygir de "yedek" olarak bağlanmıştı. Cenaze alayı, "sırtında çapraz vurulmuş mavzer" olan bir sürücü, koruma görevindeki beyin çobanları "iri yarı iki Gega" ve "kâhyası" ile "koç büyüklüğünde bir çoban köpeği"nden müteşekkildir.

Arnavut beyinin na'sının taşınmasına dair iktibas edilen bu birkaç cümle, bize devrin yaygın nakliye aracını, bağlı donanımlarla ilgili eşyanın isimlerini ve söz konusu isimlere has fiilleri verir. Günümüz okurunun tamamen yabancı olduğu beygir, koşmak ve koşulmak fiilleri, ok, ok başı, yedek (beygir), mavzeri çapraz vurmak gibi söz varlığı bu birkaç cümlede göze çarpan dil zenginliğidir.

Edebiyat eserini vücuda getiren yazarın terk edilmiş hayata dair sözlerle metinlerde yer vermesi okur için bir zenginliktir. Yazar tıpkı terk edilen hayat gibi dilden sessiz sedasız çekilen sözleri en azından geçmişte yaşanan bir süreyi dondurup kurgular. Böylece artık yaşanmayan bir hayattan

farklı kesitleri hikâye olarak sahneler. Okur hem o hayatı tanıır hem de o hayata dair kelime, kavram ve fiilleri öğrenir. Edebî eserde ölümsüzleştiği için de bahse konu edilen söz varlığı unutulmaktan korunmuş olur.

Karlı yollarda köpek tarafından eşilip bulunan zemin üzerinde mesafe kat eden yaylı, bazen sürücü tarafından çekilen atlarla çok zor şartlarda yolculuğunu devam ettirebilmektedir. Kurtların her an bir yerlerden saldırabileceği bu cenaze alayı, geceyi Perleşevitsaya köyünde beyin tanıdığı bir köylünün evinde geçirir. Yollardaki karları küreye küreye, yoldan çıkan yaylıyı omuzlaya omuzlaya ertesi gün akşam karanlık bastıktan sonra çiftliği ulaşır.

Arnavut beyi, vurulduğu Gorička'dan kendi çiftliğinin bulunduğu kasaba olan Bogradiç'e (bugünkü Pogrades) götürülecektir. İki yerleşim yeri arasındaki mesafe zorlu kış şartlarında yaklaşık iki günde tamamlanır. Bu iki kasaba arasında bir asır önce Türkler için çok şeyler ifade eden Malinka Dağı, Prespa ve Ohri gölleri bizler için uzak diyarların, neredeyse masal mekânlarının imgeleri gibidir. Sarıgöl, Kaylar, Gölünç, Kozana gibi kelimeler de yaşanmayan, terk edilen bir hayatın mekânı olarak şimdi hiçbir dilde bilinmeyen, kullanılmayan, yitik zenginliklerin göstergesi olan tarihî yer adlarıdır.

Hikâyenin bundan sonrası devrin çeşitli yaşama şartlarının zaman zaman canlı sahnelerle zaman zaman yalın tasvir ve tahkiye ile aşk anlatısı şeklinde sürer. Hikâye boyunca Dilâ Hanım'ın intikam peşinde koşarken kanlısına sevdalanması, kin ve aşk duyguları arasında gidip gelmesi üzerine kurulu ruhsal gerilim, çevre baskısı, yaygın anlayışlara karşı koyamayışı, derinden derine yasak aşkın verdiği heyecan üzerine kurulmuş olaylar anlatılırken devrin yaygın davranış biçimleri, insanlar arası ilişkiler mümkün olduğu oranda kendi kavram ve fiilleri ile işlenmiştir. Okur, aşk anlatısını takip ederken farklı kişilikleri, devrin gözde eşyalarını ve bunlara bağlı zengin bir söz varlığını tanımış olur.

Balkan coğrafyası, yaklaşık bir asır önce Türk hâkimiyetinden çıkmış, ilerleyen yıllarda da nüfus mübadelesi ile Türklerin (Müslümanların) yaşadığı birtakım topraklar tamamen terk edilmiştir. Nüfus mübadelesinden sonra tamamen Yunan toprağı olan yerleşim yerlerinde vuku bulan hadiseleri, ayrıca hâkimiyet el değiştirdince Müslüman ahalinin yaşadığı vatansızlık duygusunu babasının ağzından şu satırlarda dile getirir Necati Cumalı:

“Bir yere vatanım diyebilmek için orada doğup büyümenin yetmediği ni pahalı öğrenmiş bir kuşağın çocuklarıydık biz. Balkan Savaşı çıktığı yıl

ondokuzundaydım. Üstünde doğduğumuz, çocukluğumuzun geçtiği, vatan bildiğimiz topraklar el değiştirmişti. Bizleri de kendiliğinden uyruk değiştirmiş sayıyorlardı. ... Bu saçmalıkları gerçekten utku bilerek hora tepen, çalım satan bazı görmemişlerin çiğliklerine katlanmak kolay değildi bizler için. Balkan yenilgisinden sonra acılar birbirini izlemişti. Ard arda gelen yenilgilerin onur kırıcılığı, küçük düşürücülüğü ile yaralıydık. Hele Yunan ordusunda askere alınmak ölüm gibi geliyordu bize.” (s. 224)

Doğduğu, büyüdüğü, dağına, taşına, yaylasına, ovasına, ormanına, havasına, suyuna, kışına, yazına alıştığı topraklar üzerinde inşa ettiği hayat tarzını terk etmek, insan neslinin en geri alınmaz kayıplarından biri olmalıdır. Ömrü boyunca gidip geldiği yollar, yolların birbirine bağladığı şehirler, kasabalar, köyler, dağlar, göller kendileri ve sonraki nesilleri için yabancı ve ulaşılmaz mekânlar olarak unutulup gidecektir. Göçe muhatap olan insanların yaşadığı derin acıya şahitlik eden Türkçe yer adları bugün hangi devletin sınırlarındaysa o devletin resmî dilinde başka bir göstergeye sahiptir. Bu bağlamda *Dilâ Hanım* adlı kitabında Necati Cumalı'nın zikrettiği ve artık kullanılmayan adlar şöyledir:

Ekşisu, Ekşisu Tiren İstasyonu, Manastır, Selanik, Gölünç, Görice, Malarika Dağı, Malinka Dağı, Goriçka, Sarıgöl, Bogradiç, Zeleniç, Kaylar, Poteska, Kozana, Prespa Gölü, Çalcılar köyü, Yenice, Cuma, Karaferye, Yenişehir, Çotul köyü, Avlonya, Sarımeşe köyü.

Necati Cumalı, mübadillerin yaşadığı memleket ve vatan kaygılarını, toprağa bağlılıklarını, yaşadığı topraklara olan tutkularını, dedesinin hikâyesinde hüznü bir üslupla anlatır. Dedesinin terk etmeyi göze alamadığı topraklar için verdiği son umutsuz mücadeleyi felç geçirerek sona erdirişini şöyle anlatır Necati Cumalı:

“Lozan Antlaşması imzalanıp da Batı Trakya Türkleri olarak bizlerin Batı Anadolu Rumları ile yer değiştireceğimiz duyulunca inanmak istemedi. “Olmaz öyle şey” diyordu. Haber kesinlik kazanınca “Ben Florina’dan ayrılmam” diye tutturdu. “Bre baba, bre İbrahim efendi, yapma etme, geçti o günler, unuttun mu üç yıldır çektiklerimizi. Yunanlılar Anadolu’dayken? Ordumuz nerde, hükümetimiz nerde biz de orda, bize orası yakışır...” dedik. Ben söyledim, dostlar söyledi, dinletemedik.

...

“Babam Selanik’e kadar ağzını açmadı. Trenin penceresinden Makedonya topraklarına, dağlara taşlara baktı durdu. Meşe ağacından yüksek

arkalıklı bir koltuğu vardı. Selanik'te vapura bineceğimiz gün, yolculukla ilgili işlemleri tamamlarken yorulmasın diye gümrüğün rıhtımına inen merdivenleri önünde koltuğuna oturtmuştuk onu. Koltuğunda yine öyle dalgın oturuyordu. Vapura geçeceğimiz sıra birden iki eliyle kavradı rıhtım merdivenlerinin parmaklıklarını. Doksan üç yaşındaydı. Hala güçlü kuvvetliydi. Ben, Fehim Çavuş, Salih Bey ellerini çözemedik bir türlü parmaklıklardan. 'Benim yerim Florina' diyordu. 'Ölülerimi kimsesiz bırakmam! Toprağımı bırakmam. Siz gidin, bindirin beni trene, Florina'ya döneyim, Florina'da öleyim...' vapur kalktı kalkacak, söz anlamıyordu. Zorlukla, sonunda üç kişi koltuğu yerden havalandırdık, ayırdık ellerini parmaklıklardan. Ayırdık ama ayaklarına felç inmişti. Vapura koltuğunda elden ayaktan kesilmiş olarak bindi." (s. 170)

Necati Cumalı'nın *Dilâ Hanım*'ını değerli kılan bir başka cihet de anlattığı barınma mekânları hakkında verdiği ve 19. asrın sonu 20. asrın başlarında Balkanlarda yaşayan Müslümanların evlerine ve devrin konaklama ihtiyacını karşılayan hanlarına dair tafsilatlı anlatımlardır. Hem Balkanlardaki Müslüman evlerine dair kalıcı bilgi ve imgeler hem de o evlere dair dil malzemesi zenginlik olarak zikredilmeyi hak etmektedir. Aşağıdaki alıntılarda evlere dair tasvir ve tanımların yanında davranış şekilleri de günlük hayatın sosyolojisine dair zengin göstergelere sahiptir:

"Bir ya da iki gece selâmlığında kalmalarına izin istedi. Konuşmayı uzatmadan kalktı. Bineğini, yaylının beygirlerini selâmlığın ahırına çektiler. Yaylıyı avluda bıraktılar." (s. 19)

"Gölünçte haremın avlu kapısı önünde atından indiği sırada, iyi bir rastlantıyla, Hayrettin Ağa, oğlu ile avludaydı. ... Açılan kapı aralığından Rıza Beyi görünce, bir sevinç kapıya atıldı. Birlikte avluya geçtiler. Rıza Beyin atını haremın ahırına çektiler; ilk karşılama sözleri ardından Hayrettin Ağa 'Kismetine selâmlık dolu, dedi, konuklar var...' "

...

Hareme geçtiler. Kahveler içildi. Az sonra sofanın ortasına sofra kuruldu. Evin kadınları mutfakyanında bir odadayemeklerini yediler. ... Onlar konudan konuya geçerlerken, duvarın öte yanında selâmlıktan, karışık sesler, gürültülü konuşmalar geliyor, Hayrettin Ağa arada bir 'Selâmlıktakiler...' 'Ne de olsa kalabalıklar...' 'Dağ köylüleri, usul erkân bilmezler...' gibi açıklamalarda bulunuyordu." (s. 25)

“Yatak çarşafı çivit, sabun, lavanta çiçeği kokuyordu. Hafif kolayla ütülenmiş, sıkır sıkırdı.” (s. 44)

Han da günlük hayatın konaklama ihtiyacını karşılayan ve atlı kültürün içinden süzülüp gelen barınma mekânı olarak 19. asır Balkanlarında mimari açıdan ve kullanım özellikleri bakımından güzel bir tasvirle okura sunulmuştur:

“Çevredeki otlakları dolaşırken yolculuklarının üst üste iki gecesini Sarıgöl’de bir handa geçirdiler. Han, yüksek duvarlarla çevrili, çok geniş bir avlunun içinde kalıyordu. Çift kanatlı yüksek avlu kapısından girince, sağda arabalık olarak kullanılan bir sundurma; solda yolcuların bineklerini bağladıkları ahır ile samanlık uzanıyordu. Küçük bir kervansaray görünüşü veren bağdadi yapılı üç katlı han, avlunun sonunda kalıyordu. Alt katta, kahvehane, lokanta olarak kullanılan çok büyük bir salon ile mutfak, kiler, ardiye, hancının odası vardı. Dıştan bir merdivenle çıkılan üst katlarda, ağaç parmaklıklı birer balkon boyunca yolcu odaları sıralanıyordu. Hancı güvercin meraklısıydı. Sundurmanın çatısına yakın güvercinlikler yerleştirilmişti.” (s. 36)

19. asır Balkanları, acıların, isyanların, zulümlerin ve cinayetlerin devri olmuştur. Bahse konu sosyoloji, insanlara tedbir olarak silahla yaşamayı mecbur kılmıştır:

“Makedonyalı her Türk evi gibi, daha doğrusu her Makedonyalı gibi çeşitli silahlarla doluydu evimiz. Bir Alman, bir Yunan mavzeri, bir kırma çifte, bir otomatik parabellum ile bir de Bulgar nagantımız vardı. Fişegimiz boldu.” (s. 237)

Şartların gerektirdiği silah türleri de kitap boyunca çeşitli durumlarda zikredilmiştir: Mavzer, nagant, Bulgar nagantı, çifte, gra,⁸ Alman filintası, parabellum otomatik tabanca, brovning otomatik tabanca, Alman mavzeri, Yunan mavzeri, kırma çifte silahlar o devirde Balkanlarda yaygın olarak kullanılıyordu.

⁸ Fusil Gras Modèle 1874 M80, 19. yüzyılda kullanılan bir Fransız piyade tüfeğidir. Fransız ordusu tarafından kullanılan Gras, Chassepot model arkadan dolmalı, metal fişekli tüfeğin Albay Basile Gras tarafından uyarlanmış halidir. Basile Gras’ın 1873’te getirdiği teklif, 1874’te kabul edilerek silahın seri üretimine başlanmıştır; bu kapsamda Chassepot model on binlerce tüfek Gras modeline dönüştürülmüştür (1866-1874 modeli). Gra tüfeği, silah eksikliği nedeniyle 1914 yılında son kez yenileştirilmiş, bu kapsamda 8 mm Lebel mermisini atabilecek şekilde namluda bir değişiklik yapılmıştır. Bu tüfekte, 11 mm kalibreye sahiptir. Her biri 25 gram ağırlığındaki merkezi vuruşlu karaburutla ateşlenen fişekler kullanılıyordu. Sağlam ve geri tepmesi kuvvetli bir silah olmasına rağmen şarjörü yoktu. Dolayısıyla doldurduktan sonra ancak tek el atışı yapılabiliyordu. Granın süngü olarak bilinen, üçgen şeklinde kılıç tipi bir kaması vardı. (Daniel R. Headrick, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 1981, s. 98.)

Silaha duyulan ihtiyacın göstergesi olarak komitacı tasvirini de burada zikretmek gerekir:

“Komiteciler ... Çifte çifte tabancalar ve bıçaklar sıralı kalın deri kuşakları, omuzdan bele çapraz fişeklikleri ile ayakta dolanan birer küçük cephanelik gibiydiler. Kaşlarına yıkık başlıkları, bol kollu siyah ipek gömlekleri, göğüsleri üstünde sallanan boyun zincirlerinin ucuna asılı istavrozları, bacaklarına yapışık dar şayak külot pantolonları, uzun, beyaz yün çorapları, tay derisi çarıklarıyla tepeden tırnağa silahlı, yıllardır evlerini ambarlarını yaktıkları yakınlarını kurşunlayıp öldürdükleri insanların gözü önünde çalımli çalımli dolanıp duruyorlardı.” (s. 56)

Günlük hayatın dili, alışılmış, bilinen anlam ve çağrışımların yüklendiği kelimelerden ve sıradan söz dizimi kalıplarından oluşur.⁹ Sanat metinlerinin farkı, dilin yazar veya şair tarafından bilinen, sıradan kullanımı dışında; olayları, duyguları ve durumları kendine has bir anlatım ve üslupla ifade etmesidir. Şair veya yazar dilin sunduğu imkânları kendi ifade kabiliyeti ile birleştirip sanatsal söyleyişini eserinin en bariz yönü olacak şekilde kullanır. Bir şairin, yazarın nev’i şahsına münhasır sanatçı olabilmesinin temel şartı özgün bir ifade tarzına ulaşabilmesidir.

Necati Cumalı, *Dilâ Hanım* adlı kitabında yakınlarından dinlediği anlatıları hikâyeleştirmiştir. Kendi yaşadıkları olmasa da yakın aile çevresinden dinlenen anlatılar bir yönüyle biyografik kabul edilebilir. Yaşanmış, zengin ve renkli bir hayatın kesitlerini tahkiye ederken bir yazarın hazır metinlere sahip olması diğer kurgulara göre zaaf olarak değerlendirilebilir. Çünkü yazar, hazır kurgu, cümle ve kelimelerle karşı karşıyadır. Dinlediği hadiseleri biraz tahayyül gücü ile destekleyip kolay hikâyeler yazabileceği düşünülebilir. Bir yazar için zaafiyet olarak kabul edilebilecek bu tür değerlendirmeleri Necati Cumalı, kendi özgün dilini bariz bir şekilde hissettiren cümlelere imza atmakla ve böylece eserin gerçek sahibi olduğunu göstermekle bertaraf etmektedir. Aşağıdaki alıntılarda yazarın özgün anlatım tarzını gösteren örnekler mevcuttur:

“Çok uzaklarda Prespa, Ohri gölleri soluk mavi sularıyla göğün yere düşmüş birer parçası gibi yamanıyorlardı bu kar örtüsüne. Göllerin batısında yine çok uzaklarda karlar arasında bir avuç böcek gibi dağıl-

⁹ Özkan, Mustafa. “Edebiyatta Dil Kullanımı”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 52, S. 52, s. 65-76), İstanbul, 2015.

miş pencere camlarının, kapılarının kara kara lekeleri, tek minaresiyle Bogradiç'i seçtiler” (s. 11)

“Aralık ortalarındaydılar. Sürüleri iki aydır Gorička'daydı. Bir hafta önce çobanlarından bir haber geldi. Komşu otlak sahibi Rıza beyin adamları, bazı sınırlarda sürülerini geri çeviriyorlardı. Bey atına bindi. Yanında Kâhya ile gitti. O gidişin dönüşüydü bu.” (s. 12)

“Dila Hanım on dört yaşında gelin olmuştu. Beyin yedi yıllık karısıydı. Çocuksuzdu henüz. Yalnız başörtüsünün altından görüldüğü kadarıyla, sayısız örgülerini ensesinde topladığı sarı saçlarının mayıs çayırlarını hatırlatan ışıltısı açığa vuruyordu gençliğini tazeliğini. Her zamanki pembeliği çekilen yanakları solmuş, bakışları kararmıştı. Çizgilerinde donakalmış acısıyla, ne zaman, kimin elinden çıktığı kestirilmesi olanaksız bir yontu gibiydi yüzü.” (s. 14-15)

“Soğuk camların gerisindeki koyu lacivert gökte yıldızlar üşür gibi titreyiyorlardı.” (s. 44)

“Seni görür görmez davullar zurnalar vurdu yüreğimde. Düşüne düşünene kim olduğun içime doğdu.” (s. 47)

Aşağıdaki cümleler, yazarın anlattığı devrin zor şartlarını ve ikinci metinde de güzelliklerini ve adını sıklıkla zikrettiği dağların, ovaların renkli bitki örtüsünü bütün canlılığı ile ifade ederken gösterdiği özgün ifade yönüne örnek olarak okunabilir:

“Otlaktan çıktıkları sırada hava kuru soğuktu. Donmuş toprak yolda beygirler tırsıyla yol alıyorlar, bir dizi tıkırtılar gıcirtılarla sürükleyip götürüyorlardı arkalarındaki sallantılı yaylıyı. Sürücü öndeki yerindeydi. Çobanlar yedek beygirlere binmişlerdi, kâhya da atına. Bir saat sonra Malinka Dağı eteklerinde yol bayıra vurduğu sırada soğuk kırıldı. Çok geçmeden kar başladı. Yolculuklarının ikinci saati dolarken, kar, beygirlerin toynaklarını aştı, izledikleri dağ yolunu örttü, yükseldikçe yükseldikçe kalınlaştı. Sürücü öne düşerek beygirlerin başını çekmeye başladı. Çobanlar, geride, karda açılan toynak izlerine, tekerlek izlerine uydurdular adımlarını. Kâhya karı zor söken atını yedeğine aldı. Yıllardır gidip geldikleri yolu, iki yanındaki ağaçların, kayaların, kar yüklü çalılarının arasından seçerek ilerliyorlardı. Köpek, sık sık öne geçiyor, yolun kokusunu alıncaya kadar karı eşeliyordu.

Gemici fenerlerinden birini arabanın ok başına astılar. Öbürünü geride tentenin çemberine. Perleşevitsiya köyüne girdiklerinde gecenin karanlığı indirmişti. Fenerlerden yayılan sallantılı ışığın birer kulaç ötesinde birbirine karışan karaltılar yığınıydılar artık. Karın, kararan ağaçların üstünde büyüyen gölgeleri biribiri üstüne yıkıla yıkıla yol alıyorlardı.” (s. 10)

“Sık pırnallıklar, erguvan, defne, alıç kümeleri yer yer yolu boğuyor, dallara, birbirine karışan sürgünlere sürünerek birerli kolda ilerliyorlardı. Arada bu karışık bitki yığınları arasından sıyrıldıkça, sağlarını, bir kaç adım ötede çatlaklarından yanlamasına yaban incirleri, çamlar fışkıran, aşağıya dikine inen büyük kayalıklar kestiğini görüyorlardı.” (s. 19)

“Bayırdaki gürgenlerin altında, yüzleri Florina’dan gelen yollara dönük oturdular, beklemeye başladılar. ... Yola çıkmadan önce dağ havasını özlediğini duydu. Katırtırnakları, erguvanlar açmıştı. Dağ yolu, şimdi, sarıçiğdemler, pamukçuklar, daha sayısız yayla çiçekleri ile renk renk, kekiklerin, kedinanelerinin kokularıyla soluk alınmasına doyulmaz tazelikteydi.” (s. 19)

4. Sonuç

Necati Cumalı, Dilâ Hanım adını verdiği kitabındaki hikâyelerde büyük oranda yakın çevresinden dinlediği hatıralardan kurgulamıştır. Bu anlatılanların tamamı Balkanlarda olup bitmiş, yaşanmış ve terk edilmiştir; tarzıyla, mekânıyla, coğrafyasıyla, her türlü donanımı, alışkanlıklarıyla. Cumalı, söz konusu hikâyelerinde; Osmanlı Balkanlarının günlük hayatını, toplumsal yapısını, Müslüman ve gayrimüslim halkın günlük yaşayışını, sokağını, siyasi ve toplumsal durumlarını, bölgedeki diğer halklarla ve dinî cemaatlerle olan ilişkilerini, dostluklarını, düşmanlıklarını, eğlenme ve hüznlenmelerini, din ve inançları ile irtibatlarını, saplantılarını ve bazı yeni icatlara karşı gösterdikleri yabancılardan tavırlarını, şartlanmışlıklarını olabildiğince soğuk, tarafsız bir anlatımla kelimelere dökmüştür.

Hikâyelerde genellikle birinci ağızdan konuşan bir anlatıcı tercih edilmiştir. Gerek birinci şahıs anlatıcı olarak gerekse gözlemci anlatıcı olarak kaleme alınan metinlerde, bir yazar olarak Necati Cumalı’nın üslubu kendini hissettirir. Ancak *Dilâ Hanım* adlı kitaptaki metinlerin dil mirası açısından bakıldığında daha farklı bir değere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Edebî eserlerin sanatsal işlevi yanında dil için sundukları taşıyıcı ve koruyucu özelliklerine örnek olarak kaydedilmelidir.

KAYNAKÇA

- Headrick, Daniel R. *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, Oxford, Oxford University Press, 1981.
- Erbulak, Füsün ve Altan Erbulak. *Delikır ile Kırmızı Başlıklı Seyirci*, Güneş Yay., İstanbul, 1989.
- Karaağaç, Günay. *Dil, Tarih ve İnsan*, Kesit Yay., İstanbul, 2009.
- Özkan, Mustafa. “Edebiyatta Dil Kullanımı”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 52, S. 52, s. 65-76), İstanbul, 2015.
- Cumalı, Necati. *Dilâ Hanım Makedonya 1900*, E Yay., İstanbul, 1978.
- Cumalı, Necati. *Viran Dağlar Makedonya 1900*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1995.
- Golden, Peter. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev: Osman Karatay, Karam Yay., Çorum, 2002.
- Bayrav, Süheyla. *Dilbilimsel Edebiyat Eleştirisi*, Multilingual, İstanbul, 1999.